

OTONOMİ SORUNU: ELEŞTİREL MESAFE VE DÜŞÜNÜM

[The Problem of Autonomy: Critical Distance and Reflection]

Hakan Çörekçiöglü

Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü

hakan.corekcioglu@deu.edu.tr

ÖZET

Bu çalışmanın amacı otonominin bireysel bir düşünüm sorunu olup olmadığını incelemektir. Düşünümün temel önkoşulu eleştirel mesafedir. Ancak düşünüm öznenin sadece tek başına başardığı bir öz-düşünüm ve öz-yeterlik olarak tasarlandığında ideal bir otonomi durumu ortaya çıkar ve eleştirel mesafenin imkanı bir problematik haline gelir. Bu nedenle otonomi tartışmalarında temel mesele alternatif bir düşünüm anlayışına ulaşmaktır. Söz konusu alternatif, düşünümü ve öz-düşünümü kolektif bir etkinlik olarak temellendirmektir; bu durumda eleştirel mesafe iletişimde tesis edilir. Böyle bir eleştirel mesafede otonomi bireysel bir mesele olmaktan çıkar, politik bir mesele haline gelir. Bu aynı zamanda otonominin karşılıklı otonomi olarak kavramsallaştırılması demektir. Felsefe tarihi bu tür bir kavramsallaştırmaya ışık tutabilecek imkanları içinde taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Eleştirel mesafe, öz-yeterlilik, iletişim, karşılıklılık, tanınma.

ABSTRACT

This article aims to study whether autonomy is concerned with the problem of individual reflection. The basic precondition of reflection is the critical distance; but if the reflection is designed only as a solitary self-reflection and self-sufficiency, the state of ideal autonomy appears and the possibility of the critical distance becomes a problematical. Therefore the main problem in the debates of

autonomy is to arrive an alternative notions of reflection and selbst-reflection. This alternative notion is to take reflection as a collective activity; then the critical distance is established through communication. In such a critical distance, autonomy is no longer an indivial matter; in turns out to be a political matter. This also means that autonomy should be conceptualized as reciprocal autonomy. The history of philosophy includes the facilities which clear such a conceptualization.

Key Words: critical distance, self-sufficiency, communication, reciprocity, recognition.

Otonomi (auto-nomos) ister negatif özgürlükle ister pozitif özgürlükle tanımlayalım, ister bireysel düzlemde isterse kolektif-politik düzlemde ele alalım, onu ya bir ideal ya da ancak gerçeklik kazandığında kendisinden söz edebileceğimiz bir durum olarak değerlendirelim, hem kavramsal hem de fiili düzlemde otonominin merkezinde düşünüm (reflection) ve öz-düşünüm (self-reflection) yer alır. Ancak düşünümün mümkün olması için zorunlu olduğu kabul edilen bir ara adım vardır ki o da eleştirel mesafedir. Otonominin düşünüm ve eleştirel mesafeyle ilişkisi, Kant ile birlikte modern felsefenin temel inceleme ve sorgulama konusu haline gelir. Ancak biliyoruz ki, bu ilişkinin kökleri Antik Yunan'a geri gider. Yunanlılar politika yapmayı keşfettiklerinde, sofistler yasanın yapay olduğunu ilan ettiklerinde, Sokrates agorada "iyi nedir?" veya "yasa nedir?" gibi soruları tartışmaya açtığında ve Sofokles'in *Antigone*'si anfi tiyatrolarda seyircisiyle buluştuğunda insan, içinde yaşadığı *nomos*'tan bir adım geri çekilip onun üzerinde düşünmeye başlamıştı. İşte bu düşünüm anında hem bireyin hem de kolektivitinin otonomi talebi dile geldi. Cornelius Castoriadis'i takip edecek olursak aslında bu an, hem bireysel hem de kolektif düzlemde kendi yasalarını kendisine düşünümsel olarak sunan yeni bir varlık türünün doğuşunu ifade etmekteydi (Castoriadis, 1993, s. 55). Aslında, yukarıdaki örneklerden açık olduğu üzere, Yunanlıların keşfettiği çok daha önemli bir şey vardı: Düşünümü ve öz-düşünümü başarmanın yolu konuşmadan geçiyordu.

Son yıllarda özellikle bireysel otonomi politika filozofları arasında önemli tartışma konularından biri haline geldi. Günümüzde otonomi sorunu, bireyin hem kendi bedeninin sahibi olması hem de kendi karakteri, kimliği, tercihleri ve eylemlerinin belirleyicisi olması sorunu bağlamında ortaya çıktığı için demokrasi ve türevleri konusundaki tartışmanın merkezine yerleşmiştir. Ancak bu tartışmalarda otonomi çoğu zaman, açık ya da örtük bir biçimde, öz-yeterlilik (self-sufficiency) veya öz-yönetim (self-governing) kavramlarıyla birlikte tanımlanır. Böylece otonominin temel ögesi olan düşünüm, adeta kartezyen bir tarzda, bireyin kendi kendisiyle, bizzat tek başına gerçekleştirdiği bir öz-düşünüm olarak değerlendirilir. Bu kavramsallaştırmada otonom olmanın yolu, kişinin içine doğduğu geleneğin ve kültürün etkisinden kurtulmasıdır; edindiği inançlara ve ideolojilere mesafe kazanıp kendi aklına geri dönmesidir. Buna göre otonom insan tercihlerini yaparken ve kendi eylem planını oluştururken belli normlara dayanmak zorundadır; ama bunlar öz-düşünümünden çıkan akılsal normlar olmalıdır. Bunu gerçekleştirdiği an, o sadece kendi normlarının hakimi olmakla kalmaz yani sadece pozitif özgürlüğe sahip olmaz, aynı zamanda kendi eğilimlerinden doğan zorlamalardan, geleneğin ve kurumların ona dayattığı baskılardan özgürleşir; yani negatif özgürlüğe sahip bir varlık haline gelir. Eğer o mevcut normları eleştirel olmadan

kabullenip kendi normları haline getiriyorsa, içinde yaşadığı bağlam üzerinde düşünümde bulunmamış demektir ve bu durumda otonom sıfatına layık olamaz. Tekrar edersek, heteronom olmaktan kurtulmanın yolu kişinin içinde yaşadığı bağlama ve onun normlarına mesafe kazanması ve eleştirel düşünümde bulunmasıdır. Ancak otonomi bu şekilde tanımlandığında ciddi bir problemle karşı karşıya kalırız: Otonominin zorunlu koşulu olan eleştirel mesafe son sınırına ulaştığında tam otonomi gibi bir durum ortaya çıkar ki, bu da birinin kendi kültürel bağlamından tamamen uzaklaşması demektir. Susan Mendus, böyle bir otonomi durumunun gerçekliğe uymadığını ve Iris Murdoch'ın "cesur ama çıplak irade" olarak adlandırdığı şeye benzediğini iddia eder (Mendus 1987, s. 109). Liberal teori kişiyi genellikle tam otonomi anlayışına teşvik etmesine rağmen, birey için tüm bağlılıklarına, inançlarına, kültürel değerlerine, ideolojilerine kısacası bağlamına tamamen mesafe kazanmak erişilemez bir idealdir. Ancak bu madalyonun sadece bir yönüdür. Eğer öz-yeterlilik ve öz-yönetim olarak otonomi anlayışına yöneltilen bu eleştiriden otonominin salt fantezi, bir yanılsama olduğu sonucuna ulaşırsak, en can alıcı noktalarda eleştirel mesafenin mümkün olmadığını iddia etmek durumunda kalabiliriz ve böylece komüniteryan tuzağa yakalanabiliriz.

Nitekim komüniteryan düşüncenin öncülerinden Michael J. Sandel, bireyin kimliğinin komünitesinden doğduğunu ve ondan kaynaklanan inançlara ve amaçlara göre şekillendiğini iddia eder. Buna göre, birey kendi kimliğini düşünümsel olmayan süreçler vasıtasıyla edinir. Komünitenin normları kimliğin kurucu, "temel bileşenidir" ve tanım gereği bu ilkeler sorgulamaya açık değildir; bu nedenle bireyin söz konusu normlara eleştirel mesafe kazanması ve onlar üzerinde düşünümde bulunması imkansızdır. Sandel'in bu iddiasını Althusser'in kelimelerine uyarlırsak, diyebiliriz ki, kişinin içinde yetiştiği kültür ona öyle bir seslenir ki, insanın bu sese kulak tıkaması imkansızdır. Bu yüzden Sandel, Kantçı düşüncenin temsilcisi Rawls başta olmak üzere bir dizi teorisyene yönelttiği eleştiriden hareketle, modern liberal otonomi anlayışında bireyin köksüz olarak tasarlandığını iddia eder (Sandel 1983, s. 173-174). Bilindiği gibi bu tür iddialar komüniteryan düşüncenin karakteristik öncüllerini oluşturur ve bu öncüllerden hareketle komüniteryan düşünürler bireysel otonomiye esas alan bir yaşam tarzının, komüniteye bağlılığa dayanan bir yaşam tarzına tehdit oluşturduğunu savunurlar. Zira komüniteryan düşünceye göre, kişinin otonom olma çabası komünitenin birliğini parçalamakla kalmaz, aynı zamanda kişiyi yalnızlaşma ve yabancılaşma süreçlerine maruz bırakır.

Bireysel otonomiye yönelik komüniteryan eleştiri iki bakımdan sorunludur. Birincisi eleştirisini salt öz-yeterlilik olarak anlaşılan bir otonomi kavramından hareketle ortaya koyması; ikincisi ise ortak yaşamın imkanı sorununa gerçek bir alternatif oluşturmamasıdır. Komüniteryan alternatif çok etnikli ve çok kültürlü çağdaş toplumlarda, özellikle bizim gibi komüncü bir dokuya sahip olan toplumlarda, daha da ötesi kültürel olarak bölünmeye eğilimli yeni dünya düzeninde çözümden daha çok problem üretir. Ayrıca muhafazakar, despotik eğilimli, radikalleştirme ve marjinalizasyona yatkın olan politik yapılarda bireysel otonomi bir adalet talebine dönüşebilir ve son yıllarda dünyanın muhtelif yerlerinde yaşanan politik protesto ve isyan hareketlerinde gözlemlendiği gibi sık sık da dönüşmüştür. O halde çoğulculuk zemininde bağlılıklarımızı ve inançlarımızı sorgulayabilmemizin, bu doğrultuda otonomiye doğru uzun bir adım atabilmemizin başka bir yolu var mıdır? İçine gömüldüğümüz bağlamlara mesafe kazanmanın başka bir biçimi mümkün müdür? Şimdi eğer otonominin öncelikli koşulu eleştirel mesafe ve ondan çıkan öz-düşünüm ise, o zaman söz konusu düşünümün bizi zorunlu olarak ortak varoluş biçimlerine *yabancılaşmaya* götürmeyen ama bağlamımıza *yabancılaştıran* - tam da bağlamımıza yabancılaştırdığı için başkalarının hak ve adalet taleplerini duyabilmemizi sağlayan - bir biçimini bulmamız gerekmektedir. Yani alternatif bir eleştirel mesafe ve bundan doğan bir öz-düşünümün imkanı üzerinde düşünmemiz gerekiyor. Elbette ki felsefe tarihi bize bu tür bir düşünümün imkanı konusunda önemli bir malzeme sunmaktadır.

Bilindiği gibi, düşünüm problemi kartezyen öznenin, kendi otonomisini tesis etmek adına, sıfır noktasında gerçekleştirdiği bir öz-düşünümün ürünü olarak modern felsefenin gündemine girer. Kişinin “kendi düşünceleri hakkında kendisiyle konuşmasına” (Descartes, 1997, s. 77) dayanan kartezyen öz-düşünümde eleştirel mesafe hususunda bir sorun olduğunu gören ilk düşünür Kant’dır. Şimdi düşünme ediminde özne ile nesne arasındaki mesafe zaten verili durumdadır. Fakat düşünme kendisine döndüğünde, yani bir öz-düşünüm olduğunda, bu mesafe ortadan kalkar. Zira öz-düşünümde özne eleştirinin hem nesnesi hem de öznesidir. Özne kendisini nesne kıldığında özne olmanın tüm gereklerini yerine getirmek durumundadır, dolayısıyla özne olmaktan çıkar; özne, özne olarak kaldığında ise kendini eleştirinin nesnesi kılamaz. Her iki durumda da eleştiriye gerekli kılan mesafenin başarılması mümkün değildir. Kant bu sorunun farkına varır ve *Kritik*’leri yazmasına olanak tanıyan alternatif bir yol önerir. Bu yol, akli kendi yetilerinin kullanımında eleştirmektir (Kant, 1996a, s. 18-19). Epistemolojik düzlemde öz-düşünüm, ancak akılsal yetilerimizi kullandığımızda, bu kullanım vasıtasıyla ortaya çıkan üründe, yani düşünme bize dışallaştığı anda başarılabilir. Kant’ın “Aydınlanma Nedir?” adlı makalesinde aklın kamusal

kullanımı olarak adlandırdığı şey bu bağlamda anlaşılmalıdır. Kant, aklın kamusal kullanımını Aydınlanma, Aydınlanmayı da insanın her türlü otoriteden bağımsız otonom yargı verme meselesi olarak tanımladığında, otonominin ancak iletişimsel olarak tesis edilebileceğini, otonominin ön koşulu olan mesafenin ancak aklın kamusal kullanımında, yani yargının kamusal eleştiriye ve tartışmaya açıldığında mümkün olabileceğini düşünür (Kant, 1996c, s. 53-55). Üstelik Kant yine "Aydınlanma Nedir?"de otonomiye reşit olmakla tanımlayıp, *Antropolojisi*'nde aklın yetilerinin kullanımı, dilsel ve kültürel gelişimin basamaklarıyla ilişkilendirdiğinde (Kant, 1996d, I Bölüm) otonominin öğrenilen bir şey olduğunu, onu edinmek için belli sosyo-politik koşullara ihtiyaç olduğunu vurgulamak ister. Bütün bunlar Kant'ı, düşünüm ve öz-düşünümün imkanı konusunda, Antik Yunan'a bağlayan noktadır. Bu aynı zamanda, Habermas'ın belirttiği gibi, çağdaş bir politika teorisyeni olan Arendt'e, Aristotelesçi düşünüp taşınma (deliberation) olarak *praksis* anlayışıyla Kantçı kamusal ilkesini birbiriyle ilişkilendirmesine olanak sağlayan şeydir (Habermas, 1981, s. 232-233).

Felsefe tarihine bu alternatif bakış modern politik düşünce geleneğinde otonominin sadece öz-yeterlilik olarak kavramsallaştırılmadığını gösterir. Buna göre otonomi bizim başkalarıyla ilişkimizde tesis edebileceğimiz, belli kültürel koşullar altında erişebileceğiniz bir durumdur. Açıktır ki, hiç kimse otonom olarak doğmaz. "Bütün insanlar özgür doğar" diyen Rousseau'nun ifadesi retoriktir, gücünü olana değil olması gerekene yaptığı vurgudan kazanır. Otonomi kaçınılmaz olarak belli psiko-sosyal ve politik koşullara ihtiyaç duyar. Dilin öğrenilmesini, akılsal yetilerin kullanılmasını ve onların kullanılmasını teşvik eden uygun ortamların ve politik mekanların yaratılmasını gerektirir. Buna göre bireysel otonominin tesis edilmesi ancak sosyal ve kolektif ilişkiler alanında, karşılıklı etkileşim mekanlarında mümkün olur. Bu açıdan her türlü insanlar arası etkileşimden soyutlanmış birisinin otonomisinden bahsetmek sorundur. Bununla kastettiğimiz şeyi açıklayabilmek için şöyle bir hipotetik durum tasarlayalım: Birisi ıssız bir dağda veya ıssız bir adada tek başına yaşıyor olsun ve kendi doğal çevresiyle ilişkisini belirleyen bir takım kararlar almış ve hayatını kendi koyduğu belli normlar çerçevesinde düzenlemiş olsun. Şimdi bu izole birey otonom olduğuna inanabilir ama otonom olup olmadığının bilincine varamaz. Aslına bakılırsa buna ihtiyacı da yoktur. Bu ihtiyaç onun ancak başka biriyle karşılaştığında, aynı mekanı paylaşmak zorunda kaldığı ve onun normlarını sorgulayan bir başkasıyla etkileşime girdiğinde ortaya çıkacaktır. O halde, öncelikle bizim otonom olduğumuzun bilincine varmamız gerekir. Bu ise bireyin tek başına başarabileceği bir şey değil; başkalarının dolayımını gerektiren bir şeydir. Kısacası "ben otonomum" demek yeterli değildir, otonom olduğumuzun bilincine varmamız için

otonomimizin başkaları tarafından da tanınması gerekir. Bunun yolu da onlara açıklama yapmaktır: Neden öyle değil de böyle bir tercihte bulunduğumuz, neden belli bir *nomos*'u değil de kendi *nomos*'umuzu referans aldığımız konusunda başkalarına gerekçeler sunmamız gerekmektedir. Bu da ancak konuşma ile mümkün olan bir şeydir. Konuşma bizim aynı zamanı ve mekanı paylatığımız ve paylaşacağımız başkalarıyla kurulan bir bağıntıdır, bir ilişkidir. Bu bakımdan otonomi, öznel bir kesinlik değil, özneler-arası bir geçerliliktir. Jack Crittenden'in belirttiği gibi, başkalarına gerekçelerimizi açıklamak, otonomi iddiamız ve talebimizdeki aşırılıkları dengelemekle kalmaz, aynı zamanda talebimizin meşruiyetini sınaama imkanı verir. Ancak burada, yine Crittenden'in belirttiği üzere, bir sorun ortaya çıkar: Otonomiye konuşmaya bağlamak tanım gereği dili devreye sokmak demektir. Ama biliyoruz ki, dil aynı zamanda mevcut değerlerin, inançların ve bağlılıkların taşıyıcısıdır ve otonom insandan, mesafe kazanmasını beklediğimiz mevcut *nomos*'un bir ifadesidir (Crittenden, 1993, s. 51-54). Eğer öyleyse bizzat iletişimin aracı olan dil, otonominin önündeki en büyük engeli oluşturmaz mı? Eğer dildeki ve dilin kavramlarındaki akılsal ve formel öğeyi göz ardı edersek bu sorunun cevabı evettir. Ancak bu öğeleri göz önüne aldığımızda şunu söyleyebiliriz: Dildeki akılsal öge yeni soyutlamalar ve yeni kavramlar üreterek yeni bir akılsallık türü tesis edebilir ve dil yeni bir anlam çerçevesi yaratabilir. Bu durumda elbette mevcut akılsallık ile yeni akılsallık biçimleri çatışmaya girebilir ve mevcut *nomos*'un taşıyıcısı olan dil yeni dili reddedebilir; bunu da bizzat akılsallık adına yapabilir. İşte tam da bu noktada konuşmanın en önemli türünün politik iletişim olduğu ortaya çıkar. Çünkü politik iletişimde, Aristoteles'ten Kant'a, Arendt'ten Habermas'a kadar uzanan iletişimsel politika anlayışının bize gösterdiği gibi, düşünüm veya öz-düşünüm birlikte düşünümüne dönüşür ve bu türden bir düşünüm ortak bir dilin ve yeni bir anlam çerçevesinin yaratılmasına hizmet edebilir. Bu da politik iletişimin yarattığı özgün bir eleştirel mesafeyle mümkün olur. Başka şekilde ifade edersek, eleştirel mesafenin en uygun biçimi ancak kolektif-politik etkileşimde açığa çıkar.

Arendt'in, Kant'ın düşünümsel yargı anlayışı üzerine yapmış olduğu analiz böyle bir mesafenin imkanına işaret eder. Bilindiği gibi bu analizin temel amacı Kant'ın estetik düşünümsel yargı formülasyonundan çağdaş bir politik yargı teorisi türetmektir¹. *Yargıgücünün Eleştirisi*'nde Kant düşünümsel yargıyı şu şekilde tanımlar:

Kendi yargısını adeta genel insan aklıyla karşılaştırmak, dolayısıyla yargısının öznel kişisel yanılısamadan zarar görmesini engellemek

¹ Hannah Arendt, *Das Urteilen: Texte zu Kants Politischer Philosophie*, übersetzt. Ursula Lutz, Piper, München, 1998, bkz. özel. s. 89-96.

amacıyla düşünümde bulunan kişi, her insanın tasarımlama tarzını düşünceinde göz önüne alır. Bu ise ... ancak kişinin kendisini başka herkesin yerine koymasıyla gerçekleşir (Kant, 1996b, s. 225).

Şimdi açıktır ki kendimizi başka herkesin yerine koymanın yolu başkasının perspektifine yerleşmek, dünyaya ve yaşama bir de onun perspektifinden bakmaktır. Başkasının perspektifine geçebilmenin önkoşulu da onunla konuşmak, iletişime geçmektir. Kant'ın bu şekilde kolektif bir etkinlik olarak kavramsallaştırdığı düşünümü, Arendt kolektif düşünüp taşınma süreçleri olarak tanımladığı politika anlayışının merkezine yerleştirir (Arendt, 1998, s. 89-96). O halde politik iletişimde kendi düşüncelerimize, bağlılıklarımıza, inanç ve değerlerimize mesafe kazanmamızı sağlayan şey, kısacası bizi kendi bağlamımıza yabancılaştıran şey başkasının perspektifine yerleşmemizdir. Kendi perspektifimize başkasının perspektifinden eleştirel bakabilmektir. İşte tam da böyle bir iletişimde kişi kendi bağlılıklarını - inançlarını, değerlerini, ideolojisini - başkalarının perspektifi ışığında sorgulama konusu yapabilir. Bu noktada düşünüm bir arada yaşamının karşılıklı koşullarını bulmaya, karşılıklı tanımanın ve ortak varoluşun normlarını temellendirmeye yönelir. Düşünmenin kamusal yapısından ve akılsallığın öznel-arası karakterinden karşılıklı otonomiye tesis etme imkanı doğar. Başka şekilde ifade edersek, otonomiye iletişimde tesis etmek, otonomi taleplerimize kamusal meşruiyet kazandırma ihtiyacını doğurur ki, bu da öz-düşünümün başkalarının otonomi talebiyle ilişkilendirilmesi demektir.

Sonuç olarak otonomiye iletişimsel politik pratiklere bağlamak otonomi sorunuyla ilgili iki temel noktaya ulaşmamızı sağlar. Birincisi, otonomi salt bireysel bir mesele olmadığı gibi, bir kere kazanıldığında süreklilik arz eden bireysel bir yetkinlik durumu da değildir; o sürekli olarak ortaklaşa düşünüm ve öz-düşünümü gerektiren ucu açık bir süreçtir. Bu sürecin işlemesi ancak politik katılım imkanlarının genişlemesiyle mümkün olur. İletişim imkanlarının engellendiği, iletişimin çarpıtıldığı mekanlar, otonominin engellendiği mekanlara dönüşür.

İkincisi ise, eğer otonomi başkalarıyla ilişkimizde, pratikte tesis edilen bir durumsa, o zaman otonomiye belli bir doktrinden ya da teoriden hareketle açıklayamayız: Ne kendimizin ne de başkasının otonom olup olmadığına teorik bir bakış açısından karar veremeyiz. Bu bakımdan otonomi sorunu teorik olarak çözümlenebilecek bir şey değildir, o ancak pratikte, en iyisi de politik *praksiste* tesis edebileceğimiz bir durumdur.

KAYNAKÇA

- Arendt, H. (1998) *Das Urteilen: Texte zu Kants Politischer Philosophie*, çev. Ursula Ludz, München: Piper Verlag.
- Castoriadis, C. (1993) *Dünyaya, İnsana ve Tabiata Dair*, çev. Hülya Tufan, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Crittenden, J. (1993) "The Social Nature of Autonomy", *The Review of Politics*, Cilt. 55, Sayı.1, s. 35-65.
- Descartes (1997) "Discourse on the Method", *Key Philosophical Writings* içinde, Ed. E. C. Arvizo, Great Britian: Wordsworth.
- Habermas, J. (1981) *Philosophisch-politische Profile* (Erweiterte Ausgabe), Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kant, I. (1996a) "Kritik der reinen Vernunft", *Werkausgabe* içinde, Ed. William Weischedel, Cilt 1, Frankfurt am Main: Shurkamp.
- Kant, I. (1996b) "Kritik der Urteilskraft", *Werkausgabe* içinde, Ed. William Weischedel Cilt X, Frankfurt am Main: Shurkamp.
- Kant, I. (1996c) "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?", *Werkausgabe* içinde, Ed. William Weischedel, Cilt XI, Frankfurt am Main: Shurkamp.
- Kant, I. (1996d) "Anthropologie in pragmatischer Hinsicht", *Werkausgabe* içinde, Ed. William Weischedel, Cilt XII, Frankfurt am Main: Shurkamp.
- Mendus, Susan "Liberty and Autonomy", *Proceedings of Aristotelian Society*, vol. 87 (107-120), 1986-87.
- Sandel, Michael J. (1983) *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge University Press.: Cambridge.